

تاریخچه مطالعات و پژوهش‌های باستان‌شناسی جنوب خراسان

علی زارعی^۱

محمد رضا سروش^۲

حسن کریمیان^۳

چکیده

سرزمین ایران با فرهنگی غنی و تمدنی درخشان، همواره کانون پژوهش‌های علمی و تحقیقات باستان‌شناسی و فرهنگی بوده است. سرزمین کهن خراسان به عنوان خاستگاه و جایگاه حرکت‌ها و وقایع اساسی همواره نقشی تعیین‌کننده و سرنوشت‌سازی برای ایرانیان ایفا نموده است. متأسفانه به دلیل کمبود منابع و مأخذ مستدل تاریخی و باستان‌شناسی در جنوب خراسان، و انجام پژوهش‌های بسیار مختصر باستان‌شناسی در این خطه در سالیان گذشته نسبت به مناطق غربی و جنوب ایران، بر ابهامات و ناآگاهی‌های بیش از پیش ما افزوده است. حاصل پژوهش‌های محدود دهه‌های اخیر به باستان‌شناسان امکان داده است که از پیشینه فرهنگی- تاریخی جنوب خراسان با اهمیت یاد کنند که این مسأله منجر به ارائه اطلاعات ارزشمندی گردیده است. کشف آثار فرهنگی به جای مانده از زیستگاه‌ها و بقایای ویرانه‌ها از اعصار پارینه‌سنگی تا به امروز به صورت غارها و پناهگاه‌ها، محوطه‌ها و تپه‌های باستانی، سنگ‌نگاره‌ها و کتیبه‌ها و بافت‌های سنتی و تاریخی و غیره، پدیده‌های گرانمایه‌ای از تاریخ این خطه از ایران به شمار می‌رود که همواره می‌تواند نقش مهمی در مطالعات گاهنگاری منطقه‌ای ایفا نماید. لذا درکی روشن از تاریخچه‌ی مطالعات و پژوهش‌های میدانی صورت گرفته از آغاز تا به امروز در منطقه جنوب خراسان که به فراموشی سپرده شده است، هدف اصلی نگارندگان در این گفتار خواهد بود.

واژگان کلیدی: خراسان جنوبی، آثار تاریخی، پژوهش‌های باستان‌شناسی.

---

۱. عضو هیأت علمی گروه باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند، نویسنده مسئول azareie@birjand.ac.ir

۲. کارشناس باستان‌شناسی اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی.

۳. استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران.

تمدن عظیم و میراث فرهنگی غنی و افتخارات باستانی و هنری ایران در همه نقاط جهان شناخته شده است. سرزمین پهناور ایران با همه‌ی فراز و نشیب‌هایی که در سرنوشت خود داشته، فرهنگ غنی و تمدن‌های بی‌شمار و آثار تاریخی و هنری با ارزشی دارد که از کهن‌ترین ایام تاکنون به صورت بناها و ساختمان‌های تاریخی و مذهبی یا به صورت تپه‌های باستانی و قبور خودنمایی می‌کنند.

مطالعه در آثار گذشتگان همیشه در وجود انسان‌ها بوده و هست. فعالیت‌ها و کاوش‌های فراوانی در این زمینه به منظور آشنایی با چگونگی زندگی مردم باستان و پی بردن به هدف و اصالت و قومیت و فرهنگ و تمدن اقوام گوناگون باستان وجود داشته است. بررسی‌های اولیه و سپس کاوش‌های باستان‌شناسی غالباً در قالب یافتن هویت تمدن‌ها و فرهنگ انسان‌های باستانی نقش بسزایی داشته است.

سرزمین باستانی ولی ناشناخته جنوب خراسان به لحاظ برخورداری از تپه‌ها و محوطه‌ها و آثار و بناهای پیش از تاریخ، تاریخی و دوران اسلامی _ که خوشبختانه طی دو الی سه دهه اخیر تا حدود زیادی از غبار فراموشی بیرون آمده است _ گویای اهمیت زیادی در تطور و تکامل فرهنگی خراسان بزرگ بطور خاص و تحولات تاریخی ایران بطور عام بوده است. عدم آگاهی و بی‌توجهی در جهت شناخت منطقه جنوب خراسان از یکسو و از طرفی دیگر توجه مضاعف به فرهنگ‌ها و تمدن‌های حوزه فلات مرکزی و غرب ایران در آغاز مطالعات باستان‌شناسی که حوزه بین‌النهرین این امر را تشدید نموده بود، باعث این تصور نادرست گردیده که منطقه شرق ایران قابلیت‌های لازم مطالعات باستان‌شناسی را دارا نمی‌باشد. امروزه طبق بررسی‌های علمی باستان‌شناسی و شواهد موجود حاصل از کاوش‌های باستان‌شناسی، علاوه بر تصحیح این تصور نادرست، بیانگر سیر تدریجی و تکامل فرهنگی رو به رشد جوامع گذشته بوده است. آثار شناسایی شده و کاوش‌های متعدد انجام شده در جنوب خراسان که به ادوار مختلف زندگی انسان تعلق دارند انگیزه‌ای گردید تا نسبت به شناخت پیشینه‌ی فرهنگی خراسان جنوبی که قطعاً می‌تواند با استناد به داده‌ها و شواهد مکشوفه در محل‌های مختلف تاریخی که نقش تعیین‌کننده‌ای در گاهنگاری منطقه‌ای و تعیین الگوهای استقراری ایفا می‌نمایند، اقدام گردد.

۱- موقعیت جغرافیایی خراسان جنوبی

خراسان جنوبی در شرق ایران با وسعتی حدود ۸۹۸۳۰ کیلومتر در ۳۴ درجه و ۶ دقیقه و ۴۲ ثانیه عرض شمالی و ۵۲ درجه و ۱۲ دقیقه و ۱۳ ثانیه طول شرقی واقع است. این استان حدود ۵/۴ درصد از مساحت کل کشور را در بر دارد و از لحاظ وسعت هشتمین استان کشور می‌باشد. از نظر تقسیمات کشوری نیز استان خراسان جنوبی در شرق با کشور افغانستان، در شمال به استان خراسان رضوی، در شمال غربی و غرب به استان یزد و در جنوب غربی نیز به استان کرمان و از جنوب به استان سیستان و بلوچستان محدود

می‌گردد. استان خراسان به سال ۱۳۸۳ به سه استان خراسان شمالی با مرکزیت بجنورد، خراسان رضوی با مرکزیت مشهد و خراسان جنوبی به مرکزیت بیرجند تقسیم گردید. از مهم‌ترین شهرستان‌های این استان می‌توان به بیرجند، قاینات، نهبندان، سربیشه، درمیان، فردوس، سرایان و بشرویه اشاره نمود. (نقشه ۱) (سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۸۴: ۱۴-۱۵). در این رابطه به بیان مختصر فعالیت‌های انجام شده باستان‌شناسی، در برخی از مکان‌های تاریخی شهرستان‌های استان با بهره‌گرفتن از گزارشات منتشره و یا منتشر نشده‌ی مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی خواهیم پرداخت.

۲- پیشینه‌ی پژوهش‌های باستان‌شناسی

پژوهش‌های باستان‌شناسی در خراسان از سال ۱۸۶۷م./۱۲۸۴ش. با سفر اسپینگل^۱ آغاز گردید؛ اما به دلیل گرایش غربیان به جنوب و جنوب غرب ایران این مطالعات ادامه نیافت. از سال ۱۸۳۶م./۱۲۱۴ش. تا سال ۱۹۶۲م./۱۳۴۰ش. بیش از هفتاد هیأت پژوهشی باستان‌شناسی خارجی در ایران اقدام به حفاری، گمانه‌زنی و بررسی باستان‌شناسی کرده‌اند که از آن میان تنها یک مورد به جنوب خراسان اختصاص یافته است (لباف خانیکی، ۱۳۷۸: ۱۶). جنوب خراسان نیز به دلیل بار غنی فرهنگی نیز همانند سایر بخش‌های خراسان بزرگ دارای آثار و شواهد فرهنگی فراوانی است که همواره مورد توجه محققان قرار گرفته‌اند. برای نخستین بار در سال ۱۳۲۰ مطالعات باستان‌شناسی پیرامون سنگ‌نگاره‌ها و قرائت کتیبه‌های اشکانی کال‌جنگال توسط جمال رضایی و صادق کیا گام‌هایی برداشته شد (بهنیا، ۱۳۸۱: ۳۷۱). در سال ۱۹۴۹م./۱۳۲۸ش. تیم دانشگاه پنسیلوانیا به سرپرستی کارلتون استانلی کون^۲ غار لکی اسپور نزدیک دهکده خونیک در فاصله ۲۰ کیلومتری جنوب قاین را مورد گمانه‌زنی قرار داد و با توجه به ابزارهای سنگی به دست آمده قدمت آن را به دوران میانی پارینه‌سنگی جدید^۳ تعیین نمود و ساکنان آن را شکارگرانی همانند شکارگران غار بیستون تشخیص داد (Coon, ۱۹۵۷: 87). تا قبل از تشکیل مدیریت میراث فرهنگی جنوب خراسان مواردی که بر شمرده شد مهم‌ترین فعالیت‌های باستان‌شناسی بودند که در حوزه‌ی جنوب خراسان انجام پذیرفته بود.

^۱ . Spiegel

^۲ . Coon, Carlton S

^۳ . Middel Upper Palaeolithic

این دوره که به دوره موستری (Mousterean) نیز مشهور می‌باشد متعلق به دوره زمانی بین یکصد هزار تا چهل هزار سال پیش می‌باشد. بیشتر آثار این دوره از منطقه زاگرس در غرب ایران بدست آمده است. ابزارهای این دوره را می‌توان در گروه رنده‌ها، ابزارهای دندان‌دار و سوراخ‌کن‌ها طبقه بندی کرد. در این میان درصد رنده‌ها بیش از سایر انواع است (ملک شه‌میرزادی، ۱۳۷۸: ۱۱۹-۱۲۰).

۳- تاریخچه مدیریت میراث فرهنگی خراسان جنوبی

قدمت منطقه‌ی جنوب خراسان و نقش تاریخ‌ساز آن در وقایع ایران زمین، موجبات ایجاد دفتر نگهداری میراث فرهنگی را در سال ۱۳۶۸ فراهم نمود. گستردگی امور محوله و تعداد آثار به جای مانده شامل قلعه‌ها، تپه‌های باستانی، ابنیه تاریخی، کاروان سراها، آداب و رسوم متفاوت مردم که همه از میراث فرهنگی این سامان می‌باشند بستر مناسبی را جهت ایجاد اداره میراث فرهنگی بیرجند را در سال ۱۳۷۲ فراهم ساخت. حجم زیاد امور که در جهت حفظ، مرمت، آموزش و پژوهش میراث فرهنگی می‌باید انجام شود که همین، مقدمات ایجاد مدیریت میراث فرهنگی جنوب خراسان را در سال ۱۳۷۵ فراهم ساخت. با ادغام سازمان گردشگری در این سازمان و تقسیم استان خراسان، تبدیل به اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی و مجدداً با تلفیق سازمان صنایع دستی در سال ۱۳۸۵، به سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی تغییر نمود و از سال ۱۳۸۸ تاکنون به اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری تغییر نام داد.

۴- مطالعات باستان‌شناسی در استان خراسان جنوبی

به منظور دستیابی به پیشینه تاریخی منطقه و شناسایی آثار پراکنده در آن، بررسی‌های پژوهشی باستان‌شناسی در شهرستان بیرجند، قاین، نهبندان و توابع آن‌ها آغاز گردید که در آغاز فعالیت مدیریت میراث فرهنگی بیرجند بیش از ۴۰۰ اثر تاریخی در این سامان شناسایی گردید (بهنیا، ۱۳۸۱: ۳۷۲). بطور خلاصه اقدامات انجام شده در حوزه‌ی پژوهشی و بررسی‌ها و مطالعات باستان‌شناسی در استان خراسان جنوبی را از بدو تأسیس مدیریت میراث فرهنگی بیرجند تاکنون، می‌توان بدین گونه ارائه نمود:

۴-۱- بررسی‌های باستان‌شناسی در سطح استان

۴-۲- حفاری باستان‌شناسی

۴-۳- گمانه‌زنی به منظور تعیین حریم تپه‌ها و محوطه‌ها؛ پی کاوی و آواربرداری

۴-۴- ثبت آثار تاریخی

از سایر اقدامات پژوهشی می‌توان به:

تأسیس پایگاه پژوهشی قلاع تاریخی استان، برگزاری نمایشگاه اسناد تاریخی مالیاتی، تهیه شناسنامه اموال فرهنگی و غیره اشاره نمود. در ادامه توضیحات مختصری پیرامون برخی اقدامات صورت گرفته، ارائه می‌گردد.

۴-۱- بررسی‌های باستان‌شناسی در سطح استان^۱

بررسی و شناسایی آثار و مکان‌های فرهنگی جنوب خراسان با هدف تشخیص الگوهای استقراری، تهیه جدول گاهنگاری ادوار فرهنگی، تفسیر و تبیین داده‌ها و تهیه نقشه باستان‌شناسی منطقه از مهمترین اهداف اداره میراث فرهنگی استان می‌باشد. تاکنون بررسی‌های باستان‌شناسی در شهرستان‌های بیرجند، درمیان، سربیشه، قاینات و سرایان صورت گرفته است و با انجام بررسی‌های باستان‌شناسی در شهرستان نهبندان، فردوس، و بشرویه بخش اعظم اطلاعات مورد نیاز نقشه باستان‌شناسی استان تهیه خواهد شد. (نمودار ۳)

۴-۱-۱- بررسی و شناسایی آثار تاریخی شهرستان بیرجند: طی برنامه منظم شناسایی آثار تاریخی شهرستان بیرجند و ثبت آن‌ها در فهرست آثار ملی، تاکنون ۲۱۶ اثر با کاربردهای متفاوت توسط کارشناسان شناسایی گردیده است که از این میان ۱۴۳ اثر در فهرست آثار ملی قرار گرفته‌اند. (نمودار ۶)

۴-۱-۲- بررسی و شناسایی آثار تاریخی شهرستان درمیان: در نتیجه‌ی بررسی‌هایی که تاکنون در شهرستان درمیان انجام پذیرفته است گونه‌های متعددی از آثار فرهنگی که به ادوار مختلف تاریخی تعلق دارد، شناسایی و ثبت گردید. از مجموع آثار شناخته شده ۷۱ اثر در فهرست آثار ملی، ثبت و ۴۵ اثر دیگر صرفاً مورد شناسایی گردیده‌اند. (نمودار ۸) (آرشیو میراث فرهنگی خراسان جنوبی: ۱۳۹۱).

۴-۱-۳- بررسی و شناسایی آثار تاریخی شهرستان قاین: بررسی و شناسایی و ثبت اطلاعات آثار قاین طی دو فصل در سال‌های ۱۳۷۸ و ۱۳۸۳ تحت سرپرستی تحت نظارت آقایان حسن آبادی (۱۳۷۸) و نصر آبادی (۱۳۸۳) انجام گرفت و در نتیجه آن تعداد ۲۱۸ اثر از آثار شهرستان مذکور شناسایی و ثبت شد. (نمودار ۱۰)

۴-۱-۴- بررسی و شناسایی آثار تاریخی شهرستان سرایان: در راستای بررسی و شناسایی شهرستان سرایان با شناسایی ۵۴ اثر مشتمل بر تپه، محوطه، خانه، مسجد، آب انبار، برج، قلعه، غار، کاروان سرا، حمام، آرامگاه و غیره متعلق به قرون مختلف پیش از تاریخی تا دوران اسلامی در سال ۱۳۸۳ به سرپرستی آقای علیرضا نصر آبادی (۱۳۸۳) ثبت و انجام گردید. (نمودار ۱۳)

۴-۱-۵- بررسی و شناسایی آثار تاریخی شهرستان سربیشه: به منظور تهیه نقشه‌ی باستان‌شناسی که از اهداف اولیه معاونت پژوهشی وقت شهرستان بیرجند بوده و برای شناسایی کلیه آثار شهرستان این طرح انجام پذیرفت که در مجموع ۶۸ اثر تاریخی شامل تپه، محوطه، غار، سنگ‌نگاره و بنای تاریخی شناسایی

^۱ لازم به توضیح می‌باشد آمارهای ارائه شده پیرامون تعداد آثاری که در فهرست آثار ملی ثبت و یا شناسایی گردیده‌اند تا بازه زمانی نگارش مقاله توسط نگارندگان می‌باشد، آمار و ارقام ارائه شده در این مقاله برگرفته از آرشیو اداره کل میراث فرهنگی خراسان جنوبی می‌باشد.

گردید. در این پروژه تحقیقاتی، اطلاعات توصیفی آثار، موقعیت جغرافیایی آنها، برداشت طول و عرض جغرافیایی و عکاسی کلیه آثار صورت پذیرفت. (نمودار ۹) (نصرآبادی: ۱۳۸۳ ج).

۲-۴- حفاری باستان شناسی

طی چند فصل کاوش‌های صورت گرفته در برخی از تپه‌ها و محوطه‌های باستانی استان، منجر به کشف آثار قابل توجهی گردید که این امر می‌تواند زمینه را برای کاوش‌های بعدی فراهم نماید.

۴-۲-۱- تپه چهار فرسخ: این تپه از آثار اوایل اسلام در روستایی به همین نام در شهرستان نهبندان واقع است. نخستین فصل کاوش به سرپرستی علی حسن آبادی صورت گرفت و چون به دلیل اجرای طرح هادی روستایی در معرض تخریب قرار داشت لذا در زمستان ۱۳۸۳ اقدام به گمانه‌زنی جهت تعیین حریم تپه صورت پذیرفت (۱۳۸۳ الف).

۴-۲-۲- تپه قلعه کهنه مود: تپه مذکور در مرکز شهر مود در ۳۵ کیلومتری شرق بیرجند قرار دارد. حفاری آموزشی دانشجویان رشته‌ی باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند از سال ۱۳۸۶ لغایت ۱۳۸۹ به مدت چهار فصل حفاری تحت سرپرستی لباف خانیکی طی دو فصل و حسن هاشمی زرج آباد (۱۳۸۷: ۸۸-۶۱) به مدت یک فصل و فصل چهارم با نظارت محسن دانا مورد کاوش قرار گرفت. آثار موجود مشکوفه منحصر به آثار زیرسطحی شامل آثار و بقایای معماری، ظروف فلزی و قطعات سفال‌های دوره میانه اسلامی و غیره است. در بین آثار مشکوفه چند قطعه سفال به عصر برنز نیز مشاهده گردید (لباف خانیکی، ۱۳۸۶ الف).

۴-۲-۳- تپه تخچرآباد: تپه‌ی مذکور به عنوان محل کارآموزی دانشجویان رشته‌ی باستان‌شناسی دانشگاه آزاد بیرجند در ۲۵ کیلومتری شمال شرق بیرجند برای نخستین بار در سال ۱۳۸۸ به سرپرستی محسن دانا (۱۳۸۸) مورد کاوش قرار گرفت. کلیه داده‌های فرهنگی نخستین فصل کاوش متعلق به دوره‌ی تاریخی است و بخشی از یک سازه‌ی خشتی مدور که هنوز هویت آن مشخص نیست در دل تپه نمایان شده است.

۴-۲-۴- شهر قدیم قاین: حفاری باستان‌شناسی در اراضی شهر قدیم قاین طی یک فصل در سال ۱۳۸۵ توسط سروش (۱۳۸۵ ب) و در سال ۱۳۸۶ و ۱۳۸۷ به سرپرستی لباف خانیکی (۱۳۸۶ ب، ۱۳۸۷ ب) انجام گرفت. نتایج حاصل از این کاوش منحصر به کشف بقایای مسجد جامع قاین متعلق به دوره‌ی سلجوقی گردید که بخش اولیه بقایای آن در حفاری تپه شاهزاده‌حسین در سال ۱۳۸۵ کشف گردیده بود.

۳-۴- گمانه‌زنی به منظور تعیین حریم تپه‌ها و محوطه‌ها

۱-۳-۴- شهرستان بیرجند

۳-۴-۱-۱- باغ و عمارت اکبریه بیرجند: در سال ۱۳۸۵ به منظور بررسی و ارائه طرح مرمت اقدام به حفر گمانه‌هایی گردید که با حفر آن‌ها از وضعیت سطح بستر و لایه‌های زیرین سازه‌های عمارت اکبریه اطلاع حاصل گردید (یوسفی، ۱۳۸۵ الف).

۳-۴-۱-۲- باغ و عمارت رحیم آباد بیرجند: به منظور مرمت پایه‌های عمارت که دچار آسیب گردیده بودند اقدام به خاکبرداری از نواحی مجاور بنا گردید و در نتیجه‌ی آن، قسمت‌هایی به عمق نیم متر آشکار و آزاد گردید (یوسفی، ۱۳۸۵ ب).

۳-۴-۱-۳- قلعه گیو: در روستای گیو از توابع بخش خوسف شهرستان بیرجند با اعتقاد به تاریخی بودن محل، گمانه‌هایی حفر گردید که آثاری از دوران میانی و متأخر اسلامی مشهود گردید (زعفرانلو، ۱۳۸۳ الف).

۳-۴-۱-۴- قبرستان تاریخی آسو: قبرستان مذکور در روستای آسو از توابع بخش مرکزی شهرستان بیرجند و در سال ۱۳۸۴ تعیین حریم گردید. شیوه تدفین غیرمعمول در دوره اسلامی در گورهای این منطقه گزارش گردید که دفن اموات در جهات مختلف صورت گرفته بود (زعفرانلو، ۱۳۸۴).

۳-۴-۱-۵- گورستان تاریخی بجد: به منظور تعیین مدفن علامه عبدالعلی بیرجندی، ریاضیدان و منجم قرون نهم و دهم هجری در روستای بجد در ده کیلومتری شرق بیرجند اقدام به کاوش در گورستان مذکور گردید که در نتیجه‌ی آن، منجر به کشف مدفن دانشمند مذکور در سال ۱۳۸۱ گردید (سروش، ۱۳۸۱).

۳-۴-۱-۶- تعیین حریم محدوده طبیعی- تاریخی کال جنگال: کال جنگال نام یکی از دره‌های عمیق کوه ریچ از روستاهای بخش خوسف در ۳۴ کیلومتری جنوب غربی بیرجند است. در قله نسبتاً مرتفع کوه‌های این دره و بر روی سنگ‌های صیقلی، پیکرها و نوشته‌هایی به زبان پهلوی اشکانی نقش بسته که نشان از زندگی با عظمت پیشینیان ما می‌باشد. در این مکان سه تصویر و حدود ۱۰ کتیبه می‌باشد که مهم‌ترین تصویر سنگ نگاره‌ها، تصویر مردی را در جدال با شیر به همراه کتیبه‌ای که ترجمه آن «من اردشیر پسر شاپور شهربانم» می‌باشد نقش گردیده است (رضایی، ۱۳۳۰: ۱۵؛ 1953,1977: Henning).

۳-۴-۱-۷- تعیین حریم سنگ‌نگاره‌ی لاخ‌مزار: در فاصله ۲۸ کیلومتری جنوب‌شرقی بیرجند و بر سطح صخره‌ای سنگی در روستای کوچ اثری منحصر به فرد وجود دارد که به لاخ‌مزار معروف است. بر سطح صخره مذکور بیش از ۳۰۰ مورد سنگ‌نگاره شناسایی گردید. نگاره‌ها در پنج گروه انسانی، حیوانی، گیاهی، علامت و کتیبه تقسیم‌بندی می‌شوند. حدود ۸۱ مورد کتیبه پهلوی اشکانی و ساسانی شناسایی گردید، بطوری‌که آن را در شمار غنی‌ترین آثار مکتوب آن دوران قرار داده است. علاوه بر آن، شماری کتیبه‌های فارسی و

عربی از قرون اولیه‌ی اسلام تا عصر حاضر مشاهده می‌گردند. این نقش‌ها و کتیبه‌ها دلیل بر بینش اعتقادی و مذهبی مردمان آن دوره و نیز به‌عنوان تیمن و تبرک بر آن نقش بسته‌اند. چنین به‌نظر می‌رسد که کهن‌ترین نقش‌ها بر رویه‌ی لاج‌مزار نقوش انسانی هستند که به لحاظ شیوه‌ی نقاشی احتمالاً در دوران میان‌سنگی ترسیم شده‌اند و برخی دیگر از نقوش به گونه‌های همانند دوران پیش از تاریخ شباهت دارند (لباف و بشاش، ۱۳۷۳).

۴-۳-۲- شهرستان قاینات

۴-۳-۲-۱- گمانه زنی مسجد جامع قاین: هدف از اجرای این برنامه حفر گمانه‌هایی در فضای پستی ایوان اصلی بود تا صحت و سقم فرضیه وجود بقایای گنبد خانه دوره سلجوقی مشخص شود. در جریان کاوش به بقایای پایاب و مسیر یک رشته قنات که از داخل مسجد عبور می‌نمود، برخورد شد و هیچ اثری از ساخت و سازهای مرتبط با مسجد بدست نیامد. در جریان این گمانه زنی که در سال ۱۳۸۵ انجام گرفت مسجد فعلی متعلق به دوره ایلخانی و پس از آن است و هیچ ارتباطی به مسجد مورد اشاره ناصر خسرو در سفرنامه خویش ندارد و با انجام و ادامه کاوش در تپه موسوم به شاهزاده حسین واقع در اراضی شهر قدیم قاین این فرضیه اثبات گردید (زعفرانلو، ۱۳۸۵).

۴-۳-۲-۲- گمانه زنی و تعیین حریم تپه کندری: در موقعیت ۳ کیلومتری شهر خضری در شهرستان قاینات واقع است. آثار پیش از تاریخی و تاریخی بدست آمده آن را به عنوان یکی از استقرارگاه‌های موقت و اقماری که به‌طور منقطع از آن بهره‌جویی نموده‌اند، می‌نماید (یوسفی، ۱۳۸۷).

۴-۳-۲-۳- تعیین حریم تپه قلعه کهنه اسفدن: در ۳ کیلومتری شمال‌غربی شهری به همین نام در شهرستان قاینات است. با توجه به سفال‌های به‌دست آمده این محل متعلق به اواخر قرن هشتم تا اوایل قرن دهم هجری است (سروش، ۱۳۸۶ الف).

۴-۳-۲-۴- آوار برداری و تعیین حریم قلعه کوه قاین: قلعه کوه قاین یکی از بزرگترین قلعه‌های اسماعیلیان قهستان است. سال‌ها قبل پلان این اثر توسط ولفرام کلایس^۱ تهیه و برداشت شده است. هدف از انجام این عملیات آواربرداری و خوانا سازی پلان در دماغه قلعه بود. در جریان این عملیات بخش اعظم فضاهای مورد نظر آواربرداری و مشخص شد. کلیه مصالح و مواد فرهنگی بدست آمده متعلق به دوره سلجوقی است (سروش، ۱۳۸۵ الف).

۴-۳-۲-۵- گمانه زنی مسجد جامع افین: مسجد جامع افین در روستایی به همین نام، یکی از زیباترین مساجد تاریخی خراسان جنوبی است. گروهی آن را متعلق به دوره سلجوقی و بعضی به عصر تیموری منتسب می‌دانند. جهت اجرای طرح مرمت مسجد نیاز به انجام عملیات گمانه زنی بود که در سال ۱۳۸۴ با

^۱ . Kleiss, w

حفر چندین گمانه، مشخص گردید که مسجد افین فاقد پی سازی و تعلق آن به دوره تیموری قطعی است (سروش، ۱۳۸۴).

۴-۳-۳- شهرستان فردوس

۴-۳-۳-۱- گمانه زنی و تعیین حریم محوطه‌ی سرتخت باغستان: محوطه‌ی سرتخت در ۲۰ کیلومتری شمال شرق فردوس در شمال روستای باغستان با توجه به برخورداری از ویژگی‌های خاص می‌تواند به عنوان یکی از مکان‌های استقراری دوران پیش از تاریخ در منطقه‌ی خراسان جنوبی مورد مطالعه دقیق علمی قرار بگیرد. این محوطه به لحاظ میزان، حجم و کیفیت ابزار سنگی در این منطقه از کشور بی‌نظیر است. با توجه به یافته‌های سفالی و سنگی به دست آمده از این محوطه می‌توان دوره‌ی زمانی آن را مربوط به اواخر مس و سنگ^۱ دانست (زعفرانلو، ۱۳۸۳).

۴-۳-۳-۲- گمانه زنی و تعیین حریم تپه چنجه فردوس: تپه چنجه همجوار با قبرستان غربی شهر فردوس از آثار قرون میانی اسلامی (قرون ۴ تا ۷ هجری) دارای سازه‌هایی مذهبی بوده و به مرور به گورستان تبدیل شده است. گسترش قبور جدید قبور قدیمی را مضطرب نموده است بطوری که حدی برای قبور میانی اسلامی قابل تشخیص و معرفی نیست. در جوار این تپه محوطه‌ای متعلق به دوره مفرغ^۲ شناسایی و گزارش گردید (یوسفی، ۱۳۸۸ ج).

۴-۳-۴- شهرستان نهبندان

۴-۳-۴-۱- آواربرداری قلعه نهبندان: قلعه عظیم نهبندان که از خشت و چینه ساخته شده است در داخل شهر نهبندان واقع است. با توجه به نقشه مدور اثر و اشیاء سفالی بدست آمده از آن سابقه تاریخی آن به دوران قبل از اسلام یعنی دوران اشکانی و ساسانی بر می‌گردد. قلعه تا دوره صفویه فعال و بعد از آن بطور کامل متروک شده است. تاکنون آواربرداری‌های متعددی در قلعه انجام یافته است که در طی آن شاه نشین و سازه‌های متعلق به دوران متأخر اسلامی همانند سنگفرش و دیوارهای خشتی، پلکان و بخش‌هایی دیگر آشکار شد (نصر آبادی، ۱۳۸۴، و یوسفی، ۱۳۸۵ ج و ۱۳۸۶ الف).

۴-۳-۴-۲- تعیین حریم محوطه‌ی تاریخی کلاته شاهپوری: این محوطه بر روی ناهمواری‌های طبیعی کوهپایه‌ای در مزرعه‌ای به همین نام حد فاصل روستاهای قدمگاه و استونند واقع است. سفال‌های سطحی عمدتاً متعلق به دوره‌ی تاریخی و در بررسی سطحی، قطعه سفالی با کتیبه پهلوی، بقایای معماری سنگی و بندرت خشتی مشخص گردید (نصرآبادی، ۱۳۸۳ ب).

^۱ . Calcolthic Age

^۲ . Bronz Age

۴-۳-۴-۳-گمانه زنی و تعیین حریم تپه چهار فرسخ: تپه چهارفرسخ در بخش مرکزی شهرستان نهبندان به سال ۱۳۸۳ گمانه زنی گردید. موقعیت تپه در داخل بافت روستای چهارفرسخ قرار دارد و بدلیل اجرای طرح هادی در معرض تخریب قرار داشت. قبل از ثبت اثر بطور اتفاقی از آن چند سکه عرب ساسانی بدست آمده بود و همین امر احتمال تعلق آن به دوره ساسانی و اوایل اسلام را قوت داد (همان). در جریان گمانه زنی و کاوشی که در سال ۱۳۸۴ در این محل انجام گرفت تعلق آن به دوره اسلامی تأیید شد.

۴-۳-۴-۴- گمانه زنی و تعیین حریم تپه‌ی قلعه بیچند: این تپه در حاشیه روستای بیچند که زمانی مقری امن برای محافظت از تهاجم اقوام ترکمن و ازبک ایجاد شده بود به تپه‌ای مبدل گردیده است. این اثر با تعلق به دوران متأخر اسلامی گونه‌ای از سفال محلی با رنگ و نقوش همانند پیش از تاریخ را در خود دارد (یوسفی، ۱۳۸۶ ب).

۴-۳-۵- شهرستان سربیشه

۴-۳-۵-۱- تپه کهنک: در ۵ کیلومتری جنوب شهر سربیشه واقع است. در نتیجه سفال‌های به‌دست آمده از بررسی سطحی و هم‌چنین در طی گمانه‌زنی‌ها، محوطه‌ی کهنک مربوط به قرون میانه‌ی اسلامی یعنی اواخر سلجوقی تا دوره تیموری است (نصرآبادی، ۱۳۸۵).

۴-۳-۵-۲- غار چهل دختران: این غار باستانی که در سال ۱۳۷۴ کشف گردید در روستای کلاته آخوند شهرستان سربیشه قرار دارد. با توجه به ابزارهای سنگی به‌دست آمده از قبیل ساطور و تیغه‌های سنگ چخماق، فضای درونی غار و وجود رگه‌های سنگ چخماق حکایت از آن دارد که در دوران پارینه سنگی^۱ (۲۰۰۰۰ تا ۶۰۰۰۰ سال پیش) این محل پناهگاه و در عین حال کارگاه ساخت ابزار سنگی از سنگ چخماق بوده است (بهنیا، ۱۳۸۱: ۳۸۳).

۴-۳-۵-۳- آواربرداری قلعه کهنه سربیشه: قلعه سربیشه در میان شهر و بر اثر گذشت زمان و عوامل انسانی دچار تخریب فراوان شده است و تنها برج دیده بانی مرکزی و قسمتی از حصار به همراه اتاق‌های انباری همکف که بر بستر نامسطح احداث شده‌اند، باقی مانده است که در سال ۱۳۸۵ خواناسازی جهت مرمت انجام گرفت. قلعه مذکور شواهدی از دوران سلجوقی تا عصر حاضر را نمودار کرد (یوسفی، ۱۳۸۵ د).

۴-۳-۶- شهرستان درمیان

۴-۳-۶-۱- محوطه‌ی شاه ولی: این محوطه در ۳ کیلومتری شرق روستای گاویج قرار دارد. با توجه به سفال‌های سطحی، این محوطه محل استقرار سطحی در دوره اشکانی بوده است (زعفرانلو، ۱۳۸۲).

^۱. Paleolithic

۴-۳-۶-۲- تپه مبارزین: تپه‌ی تاریخی مبارزین در محوطه‌ای وسیع، واقع در ۵۰۰ متری غرب طبس مسینا استقرار یافته است. این تپه با تعلق صرف به دوران اشکانی، استقرار موقت را می‌توان برای آن تصور نمود (سروش، ۱۳۸۷ ب).

۴-۳-۶-۳- گمانه زنی و تعیین حریم تپه خرگوشی: این تپه در فاصله ۸۰۰ متری از تپه مبارزین با تعلق به دوره اشکانی است و احتمالاً همانند تپه‌های مجاورش سازه‌های عظیمی بوده و در طول زمان به صورت تپه در آمده است (یوسفی، ۱۳۸۹ الف و ب).

۴-۳-۶-۴- گمانه زنی و آواربرداری در مسجد هندوالان: مسجد هندوالان از مساجد مهم متعلق به دوران تیموری و از اهمیتی ویژه‌ای به لحاظ سبک معماری برخوردار است. طی مطالعات انجام شده، استحکام بخشی و تعویض جرزهای تخریب شده با جایگزینی سنگ بجای آجر در دیواره‌های بیرونی اثر به اثبات رسید. با ادامه‌ی آواربرداری و کاوش در فضای داخلی مسجد و گنبدخانه این مهم مشخص شد که پلان فعلی دارای اندک تغییری نسبت به نقشه اولیه می‌باشد که دلیل آن احتمالاً تغییر جهت قبله می‌باشد. آواربرداری و کاوش در بنای مذکور طی سه فصل طی سال‌های ۱۳۸۵ تا ۱۳۸۸ انجام پذیرفت (سروش، ۱۳۸۵ ج، ۱۳۸۷ الف و یوسفی، ۱۳۸۸ ب).

۴-۳-۶-۵- آواربرداری و کاوش قلعه فورگ: قلعه فورگ با استناد به منابع مکتوب تاریخی متعلق به دوره افشاریه که به دستور نادر، توسط حاکم وقت منطقه پایه گذاری و پس از وی نیز پسرش کار وی را ادامه و خاتمه می‌دهد. قلعه فورگ به عنوان قلعه‌ای نظامی - استقراری شناخته می‌شود. اگر چه مهمترین قسمت قلعه و ارگ توسط حاکم به عنوان محل حکمرانی و اقامت خانواده‌اش استفاده شده است. قلعه‌ی مذکور به دلیل طغیان حاکم وقت در دوران قاجاریه فتح و پس از این تاریخ ویران می‌شود. شواهد به دست آمده باستان شناسی بیانگر این است که سابقه استقرار قدیمی‌تر از آن است که در منابع تاریخی ذکر گردیده است. قطعاتی از سفال‌های دوران تیموری و ندرتاً سلجوقی بدست آمد (زعفرانلو، ۱۳۸۳ ب، یوسفی، ۱۳۸۴ و شیخ، ۱۳۸۷).

۶-۳-۶-۶- آرامگاه سلطان ابراهیم رضا (بازخوانی دیوارنوشته‌ها): بنای آرامگاه سلطان ابراهیم رضا به استناد کتیبه موجود متعلق بسال ۹۱۷ هجری است و در فاصله ۱۵۰ کیلومتری شرق بیرجند در شهرستان درمیان قرار دارد. بر لایه‌های گچی دوره‌های اولیه بنا، دیوارنوشته‌های زیادی به چشم می‌خورد که دارای ارزش تاریخی، اجتماعی و فرهنگی است. دیوارنوشته‌ها از سال ۹۹۰ تا ۱۲۸۷ هجری بر سطح دیوارهای داخلی نوشته شده است. در این زمینه ۹۵ مورد دیوارنوشته شامل آیات قرآن، احادیث، اشعار و نام افراد بازخوانی و مستند نگاری شدند (سروش، ۱۳۸۲).

۶-۳-۶-۷- گمانه زنی و تعیین حریم تپه حصار کهنه آواز: روستای آواز با دارا بودن سابقه استقرار در دوران اسلامی و آثاری همانند تپه حصار کهنه و سازه‌های سنگی در ارتفاعات روستا دارای اهمیت فراوان

می‌باشد. تپه کهنه آواز در بخش گزیک شهرستان درمیان واقع است. در خصوص دوره‌های تاریخی مشهود در تپه مذکور، این گونه به نظر می‌رسد که در دوره سلجوقی مسکونی بوده و این استقرار تا دوران تیموری ادامه می‌یابد. با توجه به شواهد و آثار مادی بدست آمده از قبیل سفال احتمال می‌رود پس از این دوران به کلی متروک شده و بعد از آن نیز به مرور زمان تخریب گردیده است (یوسفی، ۱۳۸۹ج).

۴-۳-۷- شهرستان سرایان

۴-۳-۷-۱- گمانه زنی و تعیین حریم محوطه کله کوب: در ۲ کیلومتری جنوب‌غربی آیسک در شهرستان سرایان واقع است. با توجه به آثار حاصل از هم‌سطح‌سازی و حفاری‌های قاچاق، تعلق این محوطه به دوران پیش از تاریخ مسلم بود. لذا طی دو فصل در سال‌های ۱۳۷۸ و ۱۳۸۸ حریم و عرصه‌ی محوطه مشخص گردید. آثار و شواهد غنی فرهنگی این محوطه می‌تواند نشانگر یکی از مراکز فرهنگی دوران پیش از تاریخ در شرق کشور باشد. گستره‌ی زمانی تعیین شده برای این محوطه دوران کالکولتیک^۱، آهن و احتمالاً دوران تاریخی باشد (یوسفی، ۱۳۸۸الف).

۴-۳-۷-۲- گمانه زنی و تعیین حریم تپه حصار بالا: تپه مذکور در ۱۵ کیلومتری شمال غرب سرایان و در ۹ کیلومتری جنوب غربی روستای بنی خانیک واقع است. سطح تپه پوشیده از سفال و تا حدود ۸۰۰ متری از مرکز تپه در جهات جنوب غرب و شمال غرب به چشم می‌خورد. علاوه بر سفال، پاره آجر و لاشه سنگ‌هایی با نظم خاص که پی‌سازی یک دیوار را تداعی می‌نماید در جهات غربی و شمال غربی موجود است. در نتیجه‌ی ادامه گمانه زنی‌ها به پی‌سنگی بودن آن و سفال‌های مربوط به قرون ۴ تا ۸ هجری مشخص گردید (سروش، ۱۳۸۶ب).

۴-۳-۷-۳- گمانه زنی و تعیین حریم تپه حصار پایین: از نظر موقعیت جغرافیایی تپه مذکور در دهستان مصعبی و در ۷ کیلومتری شمال شرق شهر آیسک واقع است. به دلیل قرار داشتن این تپه در بین اراضی کشاورزی بخشی از عرصه آن تخریب شده است و با تسطیحات انجام شده و جابجایی خاک، قسمت عمده لایه‌های فرهنگی از بین رفته است. در حین تعیین حریم به بقایای آثار معماری و سایر شواهد فرهنگی نظیر قطعات سفال متعلق به قرون ۴ تا ۸ هجری برخورد گردید (سروش، ۱۳۸۶ج).

۴-۳-۸- شهرستان بشرویه

محوطه تاریخی گُرد: محوطه باستانی گُرد در فاصله یک کیلومتری شمال روستای گُرد در ۴۲ کیلومتری غرب شهر بشرویه قرار گرفته است. با توجه به یافته‌های باستان‌شناسی به دست آمده از محوطه‌ی تاریخی گُرد می‌توان گفت این محل در دوره تاریخی بسیار فعال بوده و نشانه‌های فرهنگی دوره‌ی پارت را ارائه می‌کند. این محوطه صرفاً یک گورستان پارتی است که استقرار وابسته به آن شناسایی

^۱. Age Kalkvlytk

نشده است، ولی با توجه به پراکندگی سفال در قسمت‌های جنوبی روستای مذکور این احتمال وجود دارد که زیستگاه مردمان مدفون در این گورستان در زیر خانه‌های روستای فعلی یا جنوب آن قرار گرفته است (فرجامی، ۱۳۸۷).

۴-۳-۹- شهرستان خوسف

تعیین حریم و گمانه زنی محوطه دو کوهه: محوطه با ارزش محوطه تاریخی دوکوهه در دهستان براكوه و در فاصله ۶۰ کیلومتری جنوب بیرجند و در شهرستان خوسف واقع است. این محوطه که گرداگرد کوهی کم ارتفاع در دشت واقع شده محوطه‌ای نسبتاً وسیع است و پراکندگی زیاد سفال در محل نشان دهنده اهمیت آن می‌باشد. سفال‌ها به رنگ‌های نخودی و قرمز و با لبه‌های برگشته و در ضخامت‌های مختلف می‌باشد. بعضی از آن‌ها دارای نقوش رنگی اخراپی و یا قهوه‌ای است. با توجه به شواهد بدست آمده محوطه مذکور متعلق به دوران مفرغ تا دوران تاریخی است (یوسفی، ۱۳۸۸).

۴-۴- ثبت آثار تاریخی

تاکنون ۱۱۴۴ اثر تاریخی و فرهنگی اعم از ثبتی و غیر ثبتی در سطح استان خراسان جنوبی (نمودار ۱) در شهرستان‌های بیرجند (ثبتی ۱۴۳ مورد و غیر ثبتی ۵۲ مورد)، خوسف (ثبتی ۸۱ مورد و غیر ثبتی ۳۶ مورد) (نمودار ۷)، فردوس (ثبتی ۷۰ مورد و غیر ثبتی ۳۰ مورد) (نمودار ۱۲)، نهبندان (ثبتی ۵۴ مورد و غیر ثبتی ۳۸ مورد) (نمودار ۱۴)، قاینات (ثبتی ۷۵ مورد و غیر ثبتی ۱۴۳ مورد)، سربیشه (ثبتی ۴۱ مورد و غیر ثبتی ۳۶ مورد)، درمیان (ثبتی ۷۱ مورد و غیر ثبتی ۴۵ مورد)، سرایان (ثبتی ۴۵ مورد و غیر ثبتی ۸۲ مورد) و بشرویه (ثبتی ۵۱ مورد و غیر ثبتی ۵۱ مورد) (نمودار ۱۱) مورد شناسایی گردیده است. (نمودار ۴ و ۵) از این تعداد ۶۳۱ اثر در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده است. (نمودار ۲) این آثار شامل تپه، محوطه، غارهای تاریخی، قلاع، مساجد، حسینیه، آرامگاه و مزار، خانه تاریخی، آب انبار و حوض انبار، آسیاب، آسباد، باغ‌های تاریخی، سد و بند، حمام، کاروانسرا، ساباط و رباط، سنگ‌نگاره، گورستان تاریخی، قنات، یخدان، پل آب‌بر، نقب و بافت‌های تاریخی و غیره است. علاوه بر آثار فوق، در زمینه ثبت میراث طبیعی همانند درختان کهن‌سال اقداماتی صورت گرفته است. در صورت ادامه شناسایی و بررسی‌های روشمند در سرتاسر استان، آثار فرهنگی دیگری به جمع این آثار افزوده خواهد شد.

پایان سخن

سرزمین خراسان و یا به تعبیر مورخین و جغرافی‌دانان «بزرگ ملک خراسان» مهد شکوفایی فرهنگ‌ها و تمدن‌های درخشانی در طول تاریخ بوده و از قدیمی‌ترین ایام جلگه‌های حاصلخیز و پربرکت آن، محل سکونت اقوام پیش از تاریخ بوده است و در دوران تاریخی و اسلامی، نقش مهمی در ارتباط فرهنگ‌ها

و تمدن‌های شرق و غرب بر عهده داشته و آثار ارزشمند و منحصر به فردی از این دوران بر پهنه‌ی خراسان باقی مانده است. هر چند تقسیمات اخیر سیاسی و جغرافیایی صورت گرفته در این استان پهناور و تجزیه آن به سه استان کوچک‌تر نمی‌تواند مبنای تعیین مرزهای فرهنگی قلمداد گردد و ارتباط بین فرهنگ‌ها و تمدن‌ها در ادوار مختلف زندگی بشر به مرزهای سیاسی محدود نمی‌گردد، لذا با درک این واقعیت و با توجه به بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی صورت گرفته در یکی دو دهه‌ی اخیر در جنوب خراسان، اهمیت نقاط مختلف این خطه از سرزمین ایران به لحاظ سابقه‌ی فرهنگی در گذشته، نشان از واقعیت‌های دیگری دارد و قطعاً با شناخت و مطالعات باستان‌شناختی در دهه‌های آینده بسیاری از ابهامات موجود تاریخی خراسان بزرگ و جنوب خراسان در طی ادوار مختلف روشن خواهد شد. آثار و مدارک فرهنگی مکشوفه از اعصار کهن‌سنگی، نوسنگی، فلز، تاریخی و اسلامی در غارها، محوطه‌ها، تپه‌ها و گورستان‌ها و غیره که در مرزهای سیاسی شهرستان‌های بیرجند، فردوس، نهبندان، قاینات، درمیان، سربیشه، بشرویه، خوسف و سرایان شناسایی گردیده‌اند، همگی گویای اهمیت تاریخی و باستان‌شناسی جنوب خراسان و تسلسل پی‌درپی فرهنگ‌ها و الگوهای استقراری انسان تا به امروز می‌باشد. اهمیت مضاعف آثار فرهنگی خطه جنوب خراسان زمانی آشکار خواهد گردید که بتوان با نگاهی عالمانه‌تر حلقه مفقوده ارتباط فرهنگی بین فرهنگ‌های مجاور با آن در حوزه‌های فلات مرکزی، شرق، سیستان در جنوب شرق و بالطبع آن پاکستان و منطقه آسیای مرکزی را پیدا نمود. لذا هر چند با مطالعات محدود انجام شده در حال حاضر نتوان همانند مناطق غرب و جنوب غرب و فلات مرکزی ایران یک جدول گاهنگاری از ادوار مختلف تعیین نمود ولی این گام مهم با مطالعات و بررسی‌های بیشتر در آینده از ضروریات خواهد بود.

با این وجود با نگاهی گسترده و عمیق‌تر به سابقه فرهنگی و تمدنی خراسان در طی ادوار گذشته تا به امروز و تعدد و تکثر و تنوع آثار فرهنگی شناخته شده گویای این امر مهم است که جریان فرهنگی تا کنون تداوم داشته و ادامه خواهد یافت و همواره کانون توجه جوامع مختلف انسانی جهت استقرار و زیست در این محیط بی نظیر بوده است. لذا با درک این مسأله، آثار فرهنگی معرفی شده در این گفتار، بیانگر اهمیت موضوع می‌باشد و به هیچ عنوان دیدگاهی تحلیلی پیرامون آن صورت نگرفته است و این نیازمند موشکافی بیشتر متخصصان باستان‌شناس می‌باشد.

بنابراین آنچه در این مقاله به آن پرداخته شد تشریح برخی فعالیت‌های باستان‌شناسی صورت گرفته از ابتدای امر تاکنون در خراسان جنوبی بر مبنای نوع فعالیت‌ها، تقسیمات شهری و منطقه‌ای و سال انجام آن‌هاست، تا این‌که با ذکر مختصر توضیحاتی، شناخت بیشتری پیرامون شواهد و مدارک ادوار استقراری که به آن تعلق دارند، جهت مطالعات بعدی محققین فراهم گردد.

نکته پایانی آن که سیمای باستان‌شناختی خراسان جنوبی که آمیزه‌ای از تکثر و تنوع آثار تاریخی و فرهنگی ادوار مختلف زندگی انسان است جز با پژوهش و مطالعات میدانی، حفاظت و ثبت و ضبط این آثار ارزشمند محقق و ترسیم نخواهد گردید.

منابع و مأخذ:

- ۱- بهنیا، محمدرضا (۱۳۸۱). بیرجند نگین کویر. تهران: دانشگاه تهران.
- ۲- حسن آبادی، علی (۱۳۷۸). بررسی و شناسایی آثار تاریخی شهرستان قاین. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۳- دانا، محسن (۱۳۸۸). گزارش کاوش باستان‌شناسی تپهٔ تخچرآباد. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۴- ----- (۱۳۸۹). گزارش چهارمین فصل کاوش باستان‌شناسی تپه قلعه کهنه مود. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۵- رضایی، جمال؛ کیا، صادق (۱۳۲۰). «گزارش نوشته‌ها و پیکره‌های کال جنگال». ایران کوده (نشریه انجمن ایرانویج)، ش ۱۴، تهران، چاپخانه بانک ملی ایران، اسفند ماه، صص: ۱۵-۵.
- ۶- زعفرانلو، رقیه (۱۳۸۲). گزارش گمانه‌زنی و تعیین حریم محوطه‌ی شاه ولی. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۷- ----- (۱۳۸۳ الف). گزارش گمانه‌زنی و تعیین حریم تپه قلعه گیو. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۸- ----- (۱۳۸۳ ب). گزارش حفاری و آواربرداری قلعه فورگ. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۹- ----- (۱۳۸۴). گزارش گمانه‌زنی و تعیین حریم قبرستان تاریخی آسو. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۱۰- ----- (۱۳۸۵). گزارش گمانه‌زنی پژوهشی مسجد جامع قاین. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۱۱- سروش، محمدرضا (۱۳۸۱). پروژه شناسایی آرامگاه عبدالعلی بیرجندی. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۱۲- ----- (۱۳۸۲). بازخوانی دیوارنوشته‌های آرامگاه سلطان ابراهیم رضا. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۱۳- ----- (۱۳۸۴). گزارش گمانه‌زنی مسجد جامع افین. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۱۴- ----- (۱۳۸۵ الف). گزارش آواربرداری و خوانا سازی قلعه کوه قاین. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].

- ۱۵- ----- (۱۳۸۵ب). گزارش کاوش باستان‌شناسی تپه‌ی شاهزاده حسین قاین. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۱۶- ----- (۱۳۸۵ج). گزارش گمانه‌زنی مسجد جامع هندوالان. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۱۷- ----- (۱۳۸۶الف). گزارش گمانه‌زنی و تعیین حریم قلعه‌ی کهنه اسفدن. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۱۸- ----- (۱۳۸۶ب). گزارش گمانه‌زنی و تعیین حریم تپه حصار بالا. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۱۹- ----- (۱۳۸۶ج). گزارش گمانه‌زنی و تعیین حریم تپه حصار پایین. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۲۰- ----- (۱۳۸۷الف). گزارش گمانه‌زنی مسجد جامع هندوالان. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۲۱- ----- (۱۳۸۷ب). گزارش گمانه‌زنی و تعیین حریم تپه مبارزین. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۲۲- شیخ، محمد (۱۳۸۷). گزارش حفاری و آواربرداری قلعه فورگ. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۲۳- فرجامی، محمد (۱۳۸۷). گزارش گمانه‌زنی و تعیین حریم محوطه‌ی تاریخی کند. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۲۴- لباف خانیکی، رجبعلی؛ بشاش، رسول (۱۳۷۳). سلسله مقالات پژوهشی (لاخ مزار بیرجند). تهران: معاونت معرفی و آموزش.
- ۲۵- ----- (۱۳۷۷). «مروری بر مطالعات باستان‌شناسی خراسان». فصلنامه خراسان پژوهی. سال اول. ش اول. بهار و تابستان. صص ۹-۲۲.
- ۲۶- ----- (۱۳۷۸). سیمای میراث فرهنگی خراسان. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- ۲۷- ----- (۱۳۸۶الف). گزارش اولین فصل کاوش‌های باستان‌شناسی تپه قلعه کهنه مود. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۲۸- ----- (۱۳۸۶ب). گزارش اولین فصل کاوش‌های باستان‌شناسی شهر قدیم قاین. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۲۹- ----- (۱۳۸۷الف). گزارش دومین فصل کاوش‌های باستان‌شناسی تپه قلعه کهنه مود. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].

- ۳۰- ----- (۱۳۸۷ب). گزارش دومین فصل کاوش‌های باستان‌شناسی شهر قدیم قاین. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۳۱- ----- (۱۳۹۱). گزارش فصل دوم کاوش‌های باستان‌شناختی مسجد جامع قاین. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۳۲- سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، معاونت فرهنگی و ارتباطات (۱۳۸۴). خراسان جنوبی سرزمین طلای سرخ. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- ۳۳- ملک شه‌میرزادی، صادق (۱۳۷۸). ایران در پیش از تاریخ. تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- ۳۴- نصرآبادی، علیرضا (۱۳۸۳الف). گزارش گمانه‌زنی و تعیین حریم تپه چهار فرسخ. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۳۵- ----- (۱۳۸۳ب). گزارش گمانه‌زنی و تعیین حریم محوطه‌ی تاریخی کلاته شاهپوری، بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۳۶- ----- (۱۳۸۳ج). گزارش بررسی و شناسایی آثار تاریخی شهرستان سربیشه. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۳۷- ----- (۱۳۸۳د). گزارش بررسی و شناسایی آثار تاریخی شهرستان سرایان. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۳۸- ----- (۱۳۸۳ه). گزارش بررسی و شناسایی آثار تاریخی شهرستان قاین. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۳۹- ----- (۱۳۸۳و). گزارش آواربرداری قلعه نهبندان. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۴۰- ----- (۱۳۸۵). گزارش گمانه‌زنی و تعیین حریم محوطه کهنک. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۴۱- واندنبرگ، لویی (۱۳۷۹). باستان‌شناسی ایران باستان. ترجمه‌ی عیسی بهنام. تهران: دانشگاه تهران.
- ۴۲- هاشمی‌زرج‌آباد، حسن (۱۳۸۷). «پژوهش‌های باستان‌شناختی تپه‌ی قلعه کهنه مود بیرجند». فصلنامه فرهنگی پژوهشی فرهنگ خراسان جنوبی. سال سوم. ش ۲. ش پایانی ۱۰ (زمستان ۱۳۸۷). صص: ۶۱-۸۸
- ۴۳- یوسفی، صاحب (۱۳۸۴) گزارش حفاری و آواربرداری قلعه فورگ. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۴۴- ----- (۱۳۸۵الف). گزارش گمانه‌زنی پژوهشی باغ و عمارت اکبریه. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].

- ۴۵- ----- (۱۳۸۵ب). گزارش گمانه زنی پژوهشی باغ و عمارت رحیم آباد. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۴۶- ----- (۱۳۸۵ج). گزارش آواربرداری قلعه نهبندان. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۴۷- ----- (۱۳۸۵د). گزارش آواربرداری قلعه کهنه سربیشه. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۴۸- ----- (۱۳۸۶الف). گزارش آواربرداری قلعه نهبندان. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۴۹- ----- (۱۳۸۶ب). گزارش گمانه زنی و تعیین حریم قلعه بیچند. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۵۰- ----- (۱۳۸۷). گزارش گمانه زنی و تعیین حریم تپه کندی. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۵۱- ----- (۱۳۸۸الف). گزارش گمانه زنی و تعیین حریم محوطه ی کله کوب. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۵۲- ----- (۱۳۸۸ب). گزارش گمانه زنی مسجد جامع هندوالان. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۵۳- ----- (۱۳۸۸ج). گزارش گمانه زنی و تعیین حریم تپه چنجه فردوس. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۵۴- ----- (۱۳۸۸د). گزارش گمانه زنی و تعیین حریم محوطه دو کوهه. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۵۵- ----- (۱۳۸۹الف). گزارش گمانه زنی و تعیین حریم تپه خرگوشی. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۵۶- ----- (۱۳۸۹ب). گزارش گمانه زنی و تعیین حریم تپه خرگوشی. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].
- ۵۷- ----- (۱۳۸۹ج). گزارش گمانه زنی و تعیین حریم تپه حصار کهنه آواز. بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان جنوبی، آرشیو [چاپ نشده].

58- Coon, Carlton S.(1957). The seven Caves. Archaeological explorations in the middle East.(Publisher) Alfered A. Knofe. New York.

59- Henning,W. B.(1953) . "A new Parthian inscription near Birjand, southern Khorasan". Journal of the Royal Asiatic Society. vol. Pts. 3-4, pp. 132-136.

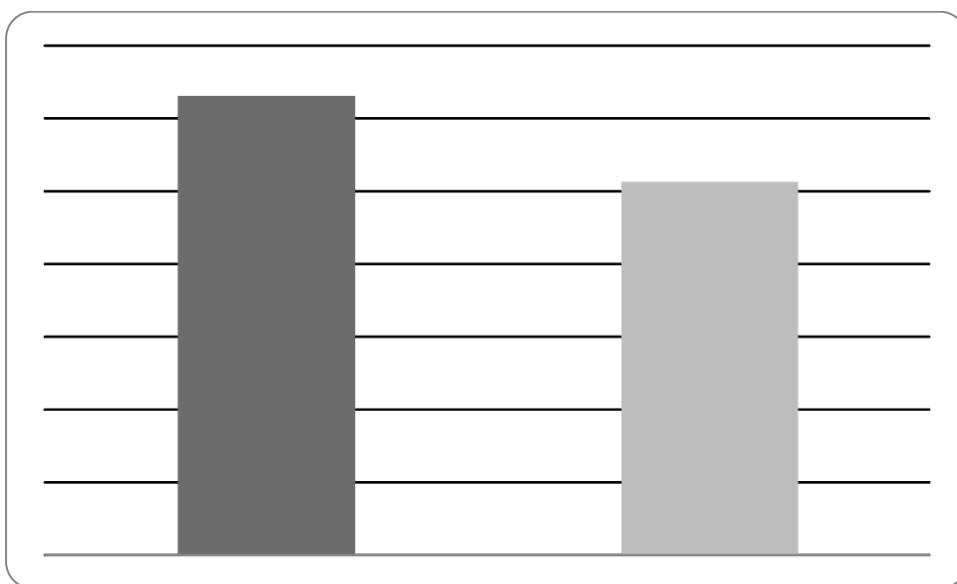
60- ----- (1977). " A New Parthian Inscription" in selected papers in *Acta Iranica*. Vol: VI, Leiden: E. J. Brill. pp.409-413.

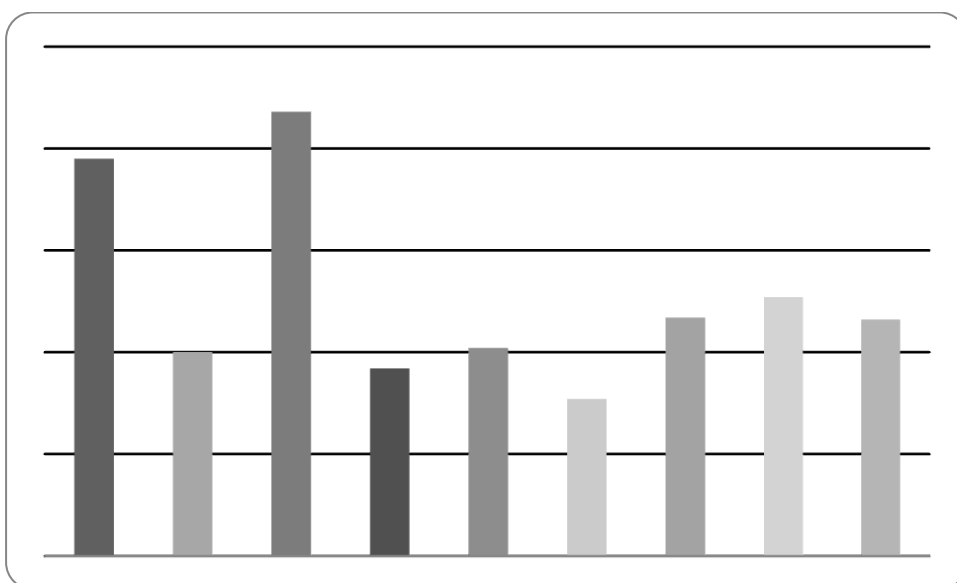
۱- نقشه خراسان جنوبي به تفكيك شهرستان (آرشيوا اداره كل ميراث فرهنگي خراسان جنوبي)

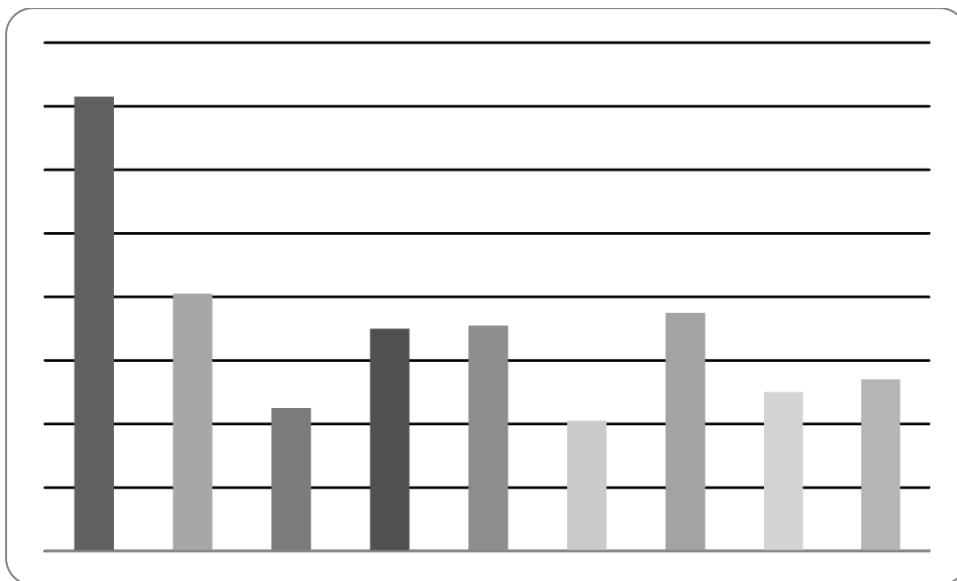
۱- نمودار درصد فراواني آثار ثبتی و غير ثبتی استان

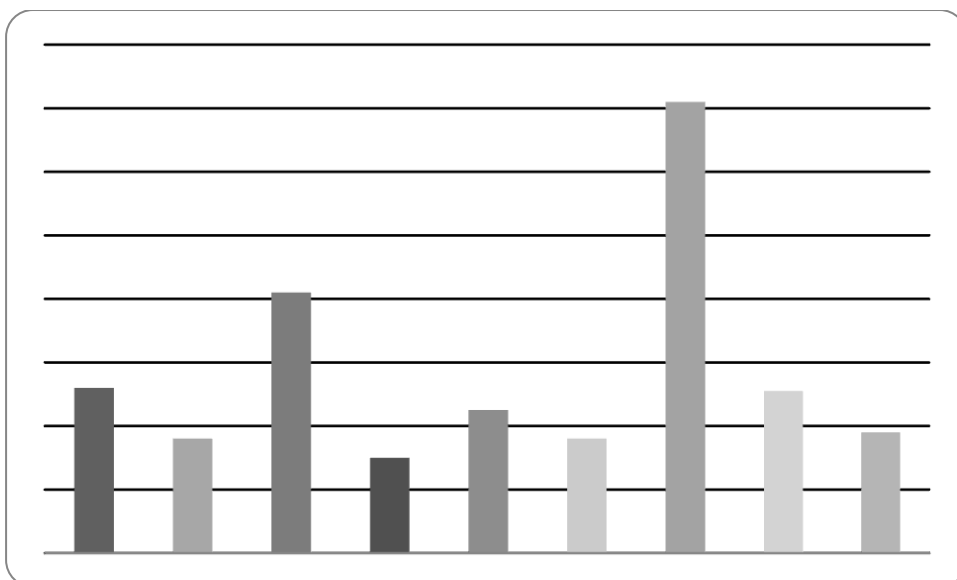
۲- نمودار تعداد آثار مثبتی و غیر مثبتی استان

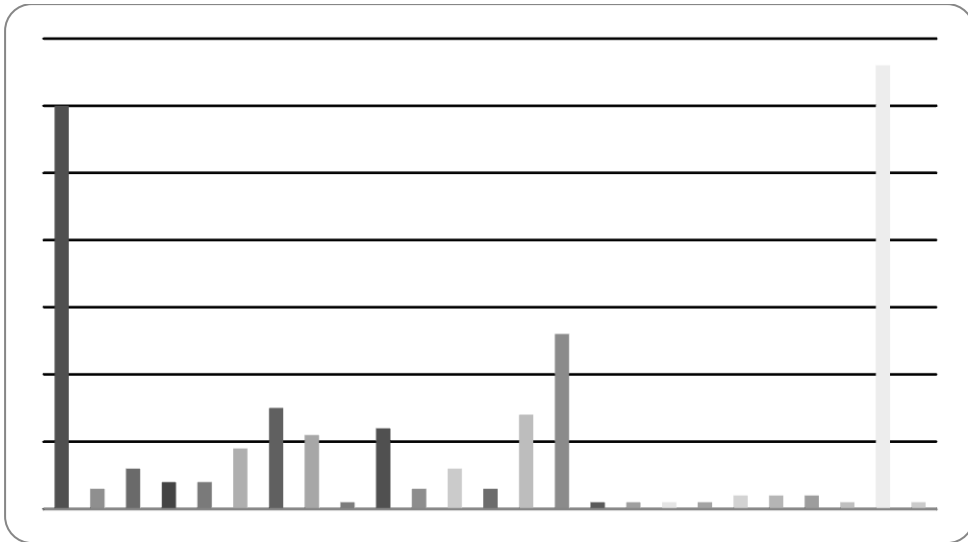
۳- نمودار مقایسه‌ای تعداد آثار فرهنگی شهرستان‌های استان

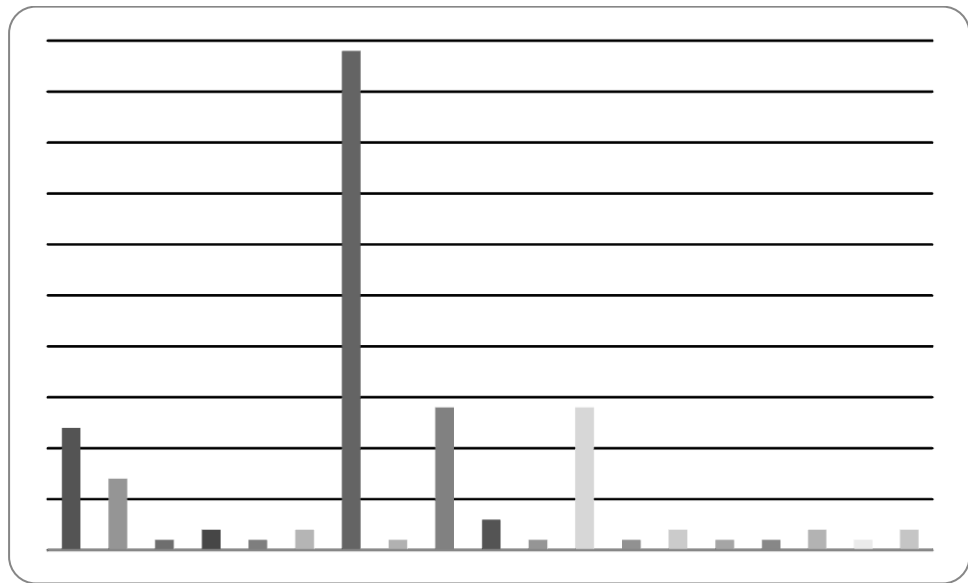
۴- نمودار فراوانی تعداد آثار ثبتی شهرستان‌های استان

۵- نمودار فراوانی آثار غیر ثبتی شهرستان‌های استان

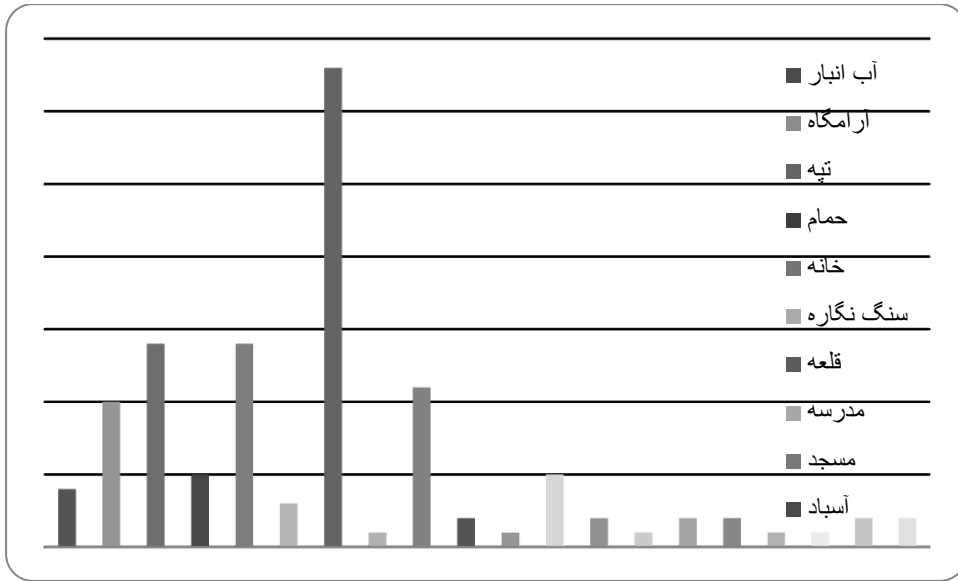

۶- نمودار نوع آثار مثبتی و غیر مثبتی شهرستان بیرجند

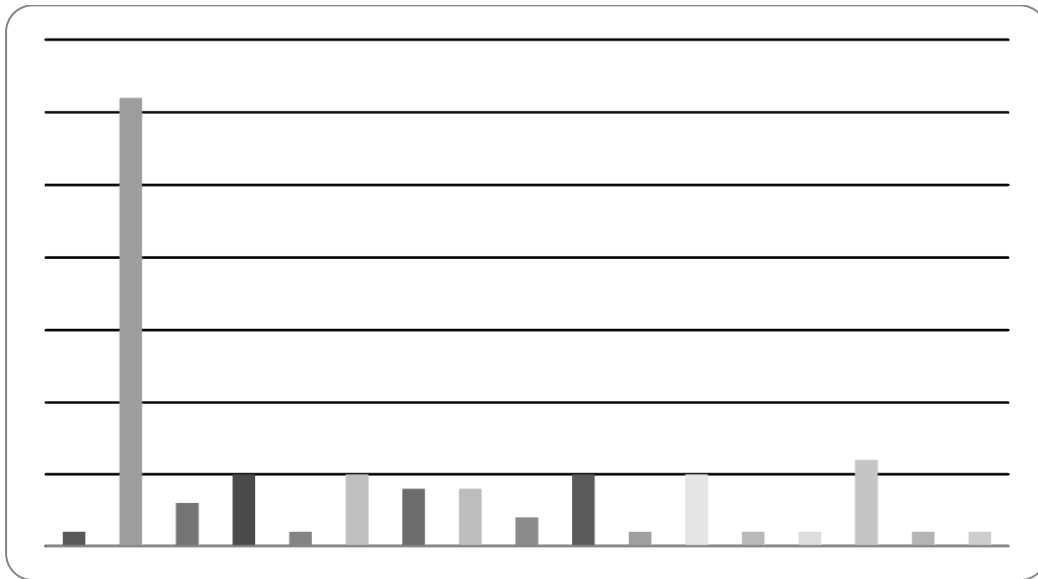

۷- نمودار فراوانی نوع آثار مثبتی و غیر مثبتی شهرستان خوسف

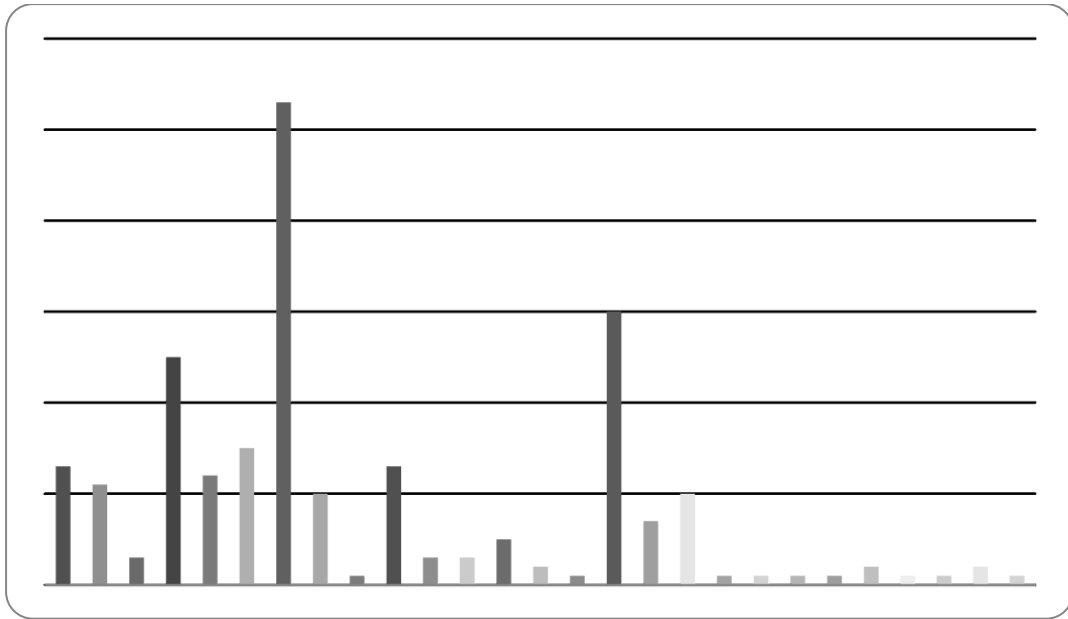

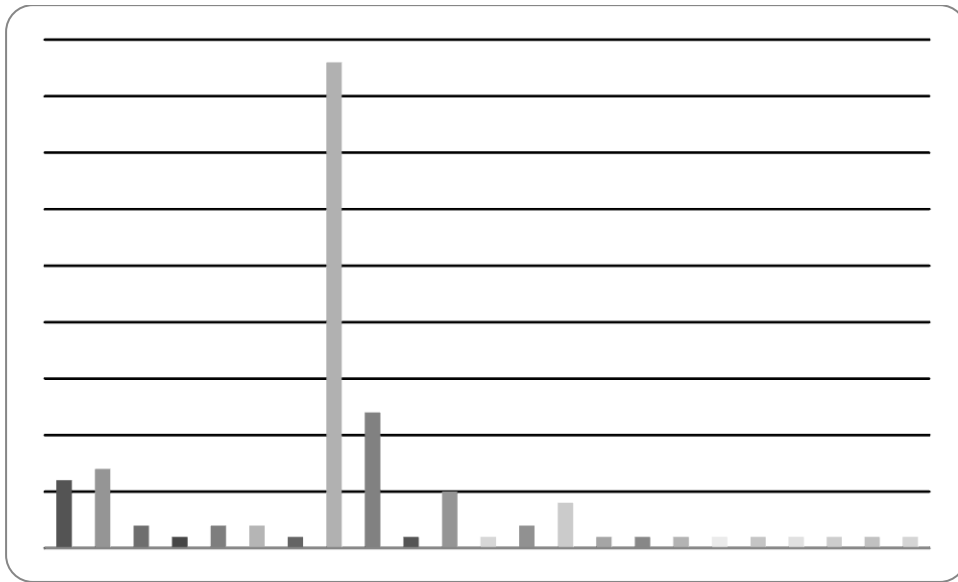
۸- نمودار فراوانی نوع آثار ثبتی و غیر ثبتی شهرستان درمیان

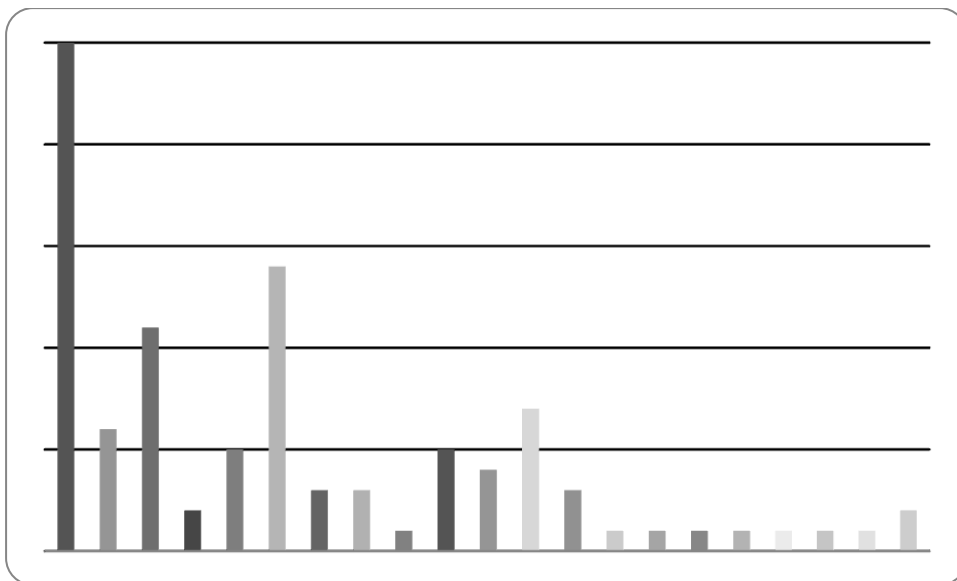
۹- نمودار فراوانی نوع آثار ثبتی و غیر ثبتی شهرستان سرپیشه

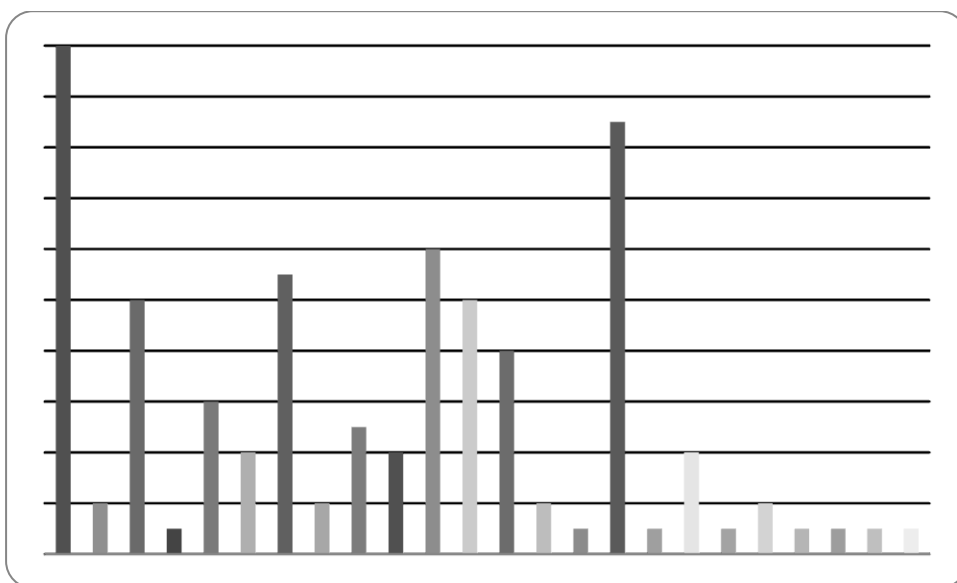
۱۰- نمودار فراوانی نوع آثار ثبتی و غیر ثبتی شهرستان قاینات

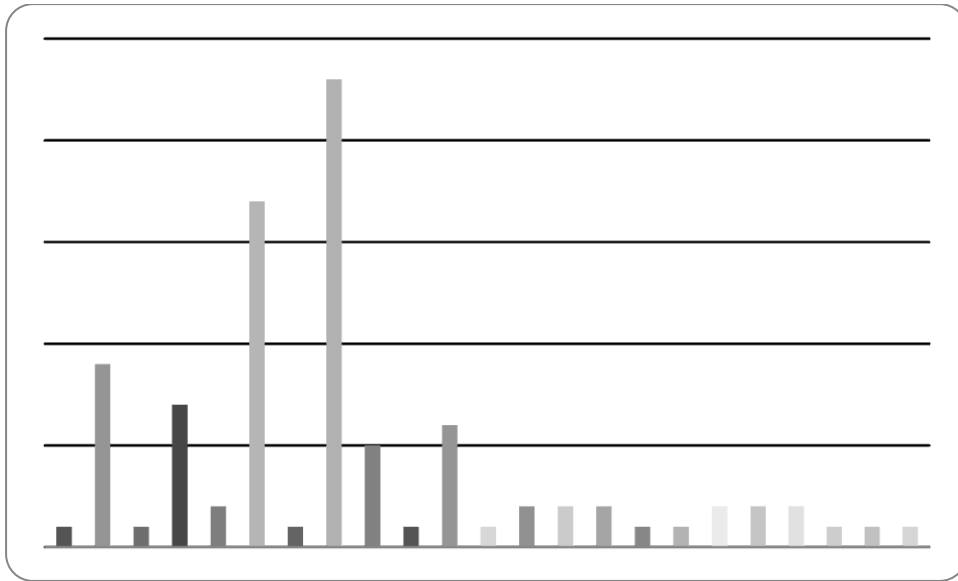
۱۱- نمودار فراوانی نوع آثار ثبتی و غیر ثبتی شهرستان بشرویه

۱۲- نمودار فراوانی نوع آثار مثبتی و غیر مثبتی شهرستان فردوس

۱۳- نمودار فراوانی نوع آثار مثبتی و غیر مثبتی شهرستان سرایان

۱۴- نمودار فراوانی نوع آثار ثبتی و غیر ثبتی شهرستان نهبندان